

(Херсон)

ТРАНСПОЗИЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГРАМЕМ ЧАСУ

У статті розглянуто функціональні можливості вираження темпоральних відношень часового плану, з'ясовано проблему часової перехідності дієслівних форм.

Ключові слова: семантика, темпоральність, метафоричність, транспозиційний потенціал.

The article focuses on functional possibilities in expressing of temporal relations of the tenses, the problem of tense transition of verbal forms is given in the article.

Key words: semantics, temporality, metaphor, temporal, relations.

Кожна часова форма, крім своєї категорійної семантики, може виражати семантику своїх суміжних часових форм. Уживання часових форм у невласній значеннєвій сфері називають транспозицією грамема часу.

Транспозиційний потенціал у часових формах різний. Найбільший він у грамема теперішнього часу, що зумовлено його центральною позицією сукупності часових грамема, а також їхньою внутрішньою рухливістю.

Форми теперішнього часу можуть позначати минулі дії та стани, які відбувалися (відбулися) чи виявлялися (виявилися) до моменту мовлення, що засвідчує їхнє паралельне вживання у художніх творах українських письменників, напр.: А ти, моя Україно, Безталанна вдово, Я до тебе літатиму З хмари на розмову (Т.Шевченко); Будеш, батьку, панувати, Поки живуть люди (Т.Шевченко); В довгу, темну нічку невидну Не стулю ні на хвильку очей, Все шукатиму зірку провідну, Ясну владарку темних ночей (Леся Українка); Я на вбогім сумнім перелозі Буду сіять барвисті квітки, Буду сіять квітки на морозі, Буду лить на них сльози гіркі (Леся Українка). Таке використання служить засобом наближення до читача або слухача минулих подій, напр.: А в мого брата була дівчина, боже мій милий, яка дівчина. Таке ж воно молоде та щасливе, ніякого лиха не знає, не відає, бігає собі та сміється, мов у сріблі дзвоники дзвонить (Марко Вовчок).

Теперішній-минулий час, уживаючись з частками було, бувало, увиразнює розповідну модальність повідомлення, яке сприймається як спогад, напр.: Цілими днями, бувало, просиджує хлопець над книжками (А. Головка).

У план минулого форми теперішнього часу можуть переводити часові актуалізатори, виражені прислівниками із семантикою часової попередності, напр.: Учора сиджу і думаю, як влаштувати свої справи.

Форми теперішнього часу широко вживаються у значеннєвій сфері майбутнього часу. Цьому значною мірою сприяють часові актуалізатори на зразок: завтра, днями, за годину, за 10 хвилин, через годину і под., напр.: Днями виходить з друку збірка творів відомого письменника; За годину диліжанс рушає і зникне її миле, миле лице, може, й надовго (О. Іваненко); Конференція розпочинається о 10 годині; Через годину делегація від'їжджає з Києва.

Майбутній час неоднорідний щодо проникнення в інші часові сфери. Абсолютно нетранспозиційним грамемам майбутнього недоконаного виду протиставляються активні щодо транспозиційних переходів грамеми майбутнього доконаного виду. Вони вживаються в часових зонах теперішнього та минулого часу, виражаючи здебільшого регулярно повторювані дії, процеси та стани. Ці вторинні часові значення в них розвиваються тоді, коли вони функціонують у реченні поряд з формами теперішнього та минулого часу, напр.; 19 грудня у В'юнищах під Переяславом, гостюючи у славного приятеля свого Степана Самойлова і розкопуючи серед книг його багатой бібліотеки, Шевченко напише поетичний цикл "Давидові псалми" (М. Жулинський).

Типовим є використання майбутнього часу доконаного виду замість минулого, коли минулими подіями дають емоційно-експресивну оцінку, наголошують на раптовості, повторюваності чи інтенсивності дій або процесів. Цьому сприяє уведення частки як у препозицію щодо дієслова у формі майбутнього часу, напр.: Я й собі пішов до того двору. Коли як вискочить з двору дві собаки. Загавкали та так і кинулись до мене (І. Нечуй-Левицький); На ніч мороз як потисне страшенний. Понівечив, лютий, ряст та фіалки (М. Коцюбинський). Були спроби протиставляти ці форми майбутнього часу за продуктивністю в різних стилях сучасної української мови, зокрема аналітичну форму співвідносили з науковим та офіційно-діловим стилями, синтетичну – з рештою стилів (А. Коваль).

Останнім часом помічаємо тенденцію до активного використання синтетичної форми в усіх стилях, оскільки їх вважають органічнішими для української мови.

Частки було, бувало, ужиті з дієсловом майбутнього часу, надають повідомленням про минулі події виразної розповідної модальності, напр.: Прийдеш було, постоїш коло панських воріт та й додому вернешся, аж тобі світ немилий (Марко Вовчок).

У минулому часі найобмеженіший транспозиційний потенціал, бо його грамема недоконаного виду виражає тільки свою часову семантику, а грамема доконаного виду зрідка може набувати значення майбутнього часу доконаного виду [1, с.41].

Найбільш розповсюдженим є вживання форм майбутнього часу доконаного і недоконаного виду в імперативному значенні. Наприклад: "Миколо, проведеш Кирила Івановича і Андрія через вугільні склади, зайдеш до Новикова і повертайся сюди" (М. Зарудний); "– Розтягуйтеся дівчата, в ряд, в одну лінію шикуйтеся... Будете йти перед косарями і... птицю зганяти, щоб не порізали" (О. Гончар).

Форми проведеш, зайдеш і будете йти виступають контекстуальними морфологічними синонімами форм наказового способу (можна замінити): проведи, зайти, йдіть, які відрізняються додатковим модально-експресивним відтінком категоричного наказу, який не допускає ні заперечень, ні відмови. Форми майбутнього часу позначають дію, яка ще не здійснилася, можливу лише після моменту мовлення. Форми імператива завжди характеризуються темпоральною співвіднесеністю до майбутнього. Це зумовлено модальним значенням спонукання, яке виражає дію необхідну, бажану, але ще не здійснену.

Синонімічне зближення відбувається передусім на основі спільності темпорального плану майбутнього, а також віднесеності дії до адресата, прямої (до 2-ої особи) або непрямої (до 3-ої особи) при підтримці контексту і спонукальної інтонації.

Таке переносне вживання властиве всім формам майбутнього часу, крім форми 1-ої особи однини, бо вона виключає віднесеність до адресата, що є постійною характерною ознакою спонукання.

Форми минулого і теперішнього часу можуть вживатися у значенні спонукання тільки за умови часової транспозиції їх у план майбутнього.

Загальновідомим є вживання форм минулого часу доконаного виду пішли (пішов, пішла), попливли, побігли, поїхали, заспівали зі значенням спонукання. Наприклад: – Нумо, заспіваймо пісню!

Форми сіли, поїхали синонімічні формам сядьмо, їдьмо. Модальне значення спонукання є результатом взаємодії вищо-часового значення неподільної цілісності дії, а також контексту і мовленнєвої ситуації. Форми минулого часу доконаного виду в ситуації звернення до адресата і часової транспозиції в план майбутнього представляють необхідні дії, які уже здійснені. Таке переносне вживання властиве розмовному мовленню, коли наказ, пропозиція обов'язково і негайно будуть виконані або вже виконуються.

Уживання форм теперішнього часу зі значенням спонукання трапляється дуже рідко (наприклад: Друзі, далі співаємо тихо, спокійно), що пояснюється, мабуть, їх вищо-часовим значенням процесуальності, нецілісності дії, що співпадає з моментом мовлення.

Форми майбутнього часу, а також теперішнього і минулого доконаного виду, транспоновані в план майбутнього, і можуть бути синонімічними формам наказового способу.

Уживання форм дійсного способу в значенні умовного не розповсюджене, що пояснюється, очевидно, відсутністю в останніх часового плану.

Форми дійсного способу майбутнього часу, а також теперішнього і минулого, транспоновані у план майбутнього, регулярно вживаються у значенні наказового способу в розмовному, художньому і публіцистичному мовленні. Синонімія форм дійсного і наказового способів okazionalna.

Категорія часу дієслова в межах свого прямого і транспозиційного вживання підпорядкована завданням мовленнєвого акту і разом з категорією виду утворює площину часової стратифікації денотативного змісту речення щодо особи мовця [3, с. 134].

Часова модифікація тієї чи іншої дієслівної лексики не впливає на реалізацію граматичного значення виду, але значення часу часто виступає детермінантом функціонального навантаження видової форми [2, с. 35].

Наприклад, форма майбутнього часу доконаного виду характеризується поєднаними значеннями: переважно вона виражає значення майбутнього часу доконаного виду, але в значенні теперішнього доконаного вживається рідше і в особливих умовах, що пояснюються специфікою відповідних перебігів дії в самій реальній дійсності теперішнього часу.

Те, що форма майбутнього доконаного виду може мати значення теперішнього часу, підтверджується можливістю її заміни формою теперішнього недоконаного виду для вираження того самого часового плану, але з редукованою модальністю. Напр.: Ніяк не засну в цьому гаморі // Ніяк не засипаю в цьому гаморі.

Специфіка такої форми полягає у тому, що вона поєднує ознаки теперішнього і майбутнього, одна з яких є домінуючою (ознака майбутнього часу), друга – периферійною, вторинною, трансформованою (ознака теперішнього часу).

Граматична категорія часу дієслова ґрунтується на опозиції включення/ невключення моменту мовлення до перебігу дії. Другий компонент такої позиції є маркованим, а на рівні першого компонента, що репрезентується парадигмою форм теперішнього часу, така семантична маркованість відсутня.

У системі української мови теперішній час утворює проміжну сферу між формами минулого і майбутнього часу, характеризуючись, крім власних ознак, також ознаками цих двох форм.

Тому формам теперішнього часу властивий значно ширший функціонально-семантичний діапазон. Порівняно з формами минулого і майбутнього часу, форми теперішнього часу можуть поширюватись на семантичні сфери минулого і майбутнього часу.

Можна виділити основні різновиди переносного вживання часових форм дійсного способу:

а) минулий у контексті майбутнього;

б) минулий у контексті абстрактного теперішнього.

Минулий у контексті майбутнього являє об'єктивно майбутню дію так, нібито вона уже відбулася. Особливо часто зустрічаються вирази типу ми загинули, ми пропали, які стали стійкими виразами, але вживаються й інші дієслова.

Напр.: Вона добре розуміла, що ніхто не врятує її. "Пропала" – у цьому слові було все її майбутнє.

Минулий у контексті абстрактного теперішнього часу зберігає своє граматичне значення: дія зображена так, ніби вона вже відбулася. Поєднуються два значення: те, що виходить із контексту абстрактного теперішнього й образна уява про віднесеність дії до минулого, те, що виражається самою формою теперішнього часу. На цьому контрасті і заснований значною мірою експресивний ефект різновиду переносного вживання дієслівного часу [7, с. 37].

Напр.: Ще в семінарії як я учивсь, – було, коли на кафедрі вчитель нам задає урок на завтра, – я тихенько з-під парти витягаю маленьку книжку.

Теперішній час уживається для вираження дії, яка неодмінно відбудеться у близькому майбутньому.

Напр.: Поїзд відходить через десять хвилин.

Форми теперішнього часу в значенні майбутнього вживаються також для вираження наказу виконати якусь дію.

Напр.: За годину перша рота займає позицію біля озера, а друга – заходить у тил ворогові (О. Гончар).

Форми теперішнього часу вживаються у значенні минулого, виражаючи дію, яка відбувалася чи вже відбулася.

Напр.: От так, було, слова промовляє, а сама до дитини всміхається й ладки їй б'є (Марко Вовчок).

Дієслова теперішнього часу, що вживаються в значенні минулого, часто сполучаються зі словами було, бувало, буває. Такі слова надають мові значення повторюваності.

Напр.: Бувало літом і зимою музика лине, вино рікою гостей неситих налива... (Т. Шевченко).

Майбутній час дієслова може вживатися у значенні теперішнього або минулого, коли передаються дії, які повторюються, чергуються.

Напр.: Під зорями воркує багаття степове, то смеркне на хвилину, то знову оживе (Криж.).

Мати, звичайно, як мати у кожного сина: сяде їсти – не їсть, а приляже – ніяк не засне (Мал.).

Майбутній час може виражати постійний, невизначений у часі результат дії, тобто означає дію, яка має абстрактно-узагальнююче значення.

Напр.: З добрим поживеш – добро наживеш, а з лихим зійдешся – того й наберешся (Нар. тв.).

Також майбутній час може означати дію минулу, ту, що виникла несподівано. Тоді дієслова майбутнього часу вживаються з часткою як.

Напр.: Пішов. Забрів у ліс та як заплаче (П. Тичина).

Майбутній час у сполученні зі словами було, бувало, може виражати значення минулого часу в мові, надаючи їй більшої виразності.

Напр.: Перші рази, як тільки роман вилізе було на вікно, школярі в класі піднімуть регіт (С. Васильченко)..

Минулий час уживається для позначення минулої дії, результат якої наявний у сучасному.

Напр.: Настав ранок, сонце виглянуло з-за гори і освітило долину. (С. Скляренко).

У значенні майбутнього часу уживається дієслово минулого часу, щоб підкреслити ймовірність того, що дія чи намір діючої особи будуть неминуче здійснені.

Напр.: Давай усі разом, узяли! (Розм.).

В українській мові з граматичним значенням раптової дії минулого вживаються також дієслівні вигуки.

Напр.: Пташка з гнізда ляп, а лисичка її хап (Н. тв.).

Грамматичне значення форми зберігається і проявляється як значення фігуральне не тільки при переносному вживанні часу дієслова, а й при функціонуванні ряду інших форм.

Так, у прикладі Як ми поживаємо? Звертання до співбесідника, але значення 1-ої особи множини зберігається як позначення деякої сумісності.

При вживанні наказового способу в умовних і допустових конструкціях модальні відтінки, зумовлені контекстом, знаходяться за рамками імперативного (модального) значення.

Однак зв'язок з цим значенням не відсторонюється. Інші модальні значення розглянутих форм відображаються їх наказовим значенням.

Виступаючи у переносному вживанні, граматична форма нібито потрапляє в чужу сферу, у ті умови контексту, де функціонує інша форма. У результаті виникає відношення синонімії між даною формою в переносному вживанні і другою формою, що вживається в прямому значенні [3, с. 118.]

По суті ті відношення, про які йдеться, відображаються у звичайних формулюваннях типу "теперішній час замість минулого, теперішній замість майбутнього, наказовий спосіб замість умовного" і т. ін.

Однак такі формулювання не можна признавати точними, бо вони не враховують різниці між зіставними формами, даючи привід думати про їх семантичну тотожність.

Звичайно, можлива заміна переносної форми іншою формою, що виражає своє пряме значення.

Напр.: Федько навіть груди підставляє, так наче йому тільки того й хочеться, щоб його вдарили каменем (В. Винниченко).

Васько щось найшов у дворі. Що то? Підкова. Федько сховав у торбинку (В. Винниченко).

Можливість заміни переносного вживання однієї форми прямим уживанням другої не означає, що ці форми у даному контексті рівноцінні. Можна говорити лише про часткову тотожність значень. Співпадання деяких елементів значення форми, що вживаються у переносному значенні з семантикою другої форми, обмежується в основному лише тим значенням, яке є в контексті. Власне граматичне значення форми, яке при переносному вживанні стає "фігуральним", відрізняє її від співвідносної форми в прямому вживанні. Напр.: ...Підстеріг де вночі, от хоч би й ти, та й шльопнув як собаку (А. Головка).

Таким чином, образність, емоційність і експресивність – типова, характерна, але не обов'язкова ознака переносного вживання часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар О.І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу // Мовознавство. – 1986. – №2. – С. 41 – 45.
2. Бондарко А.В. Некоторые случаи переносного употребления времени // Русская речь. – 1967. – №5. – С. 34-37.
3. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – М.: Просвещение, 1971. – С. 134 – 141.
4. Кононенко В.И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского языка. – К.: Вища школа, 1976. – 209 с.
5. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – 315 с.
6. Тимофеев К.А. О транспозиции временных форм глагола в русском языке. – Новосибирск: 1990. – С. 3-7.
7. Широкова А.Г. Проблема транспозиции форм времени и наклонения в славянских языках. – М.: Издательство МТГ, 1983. – С. 37.